

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882

Cilt / Volume: 3

Sayı / Issue: 2

Aralık / December 2021

Mefdûl İmâmet Anlayışının Son Dönem Bağdat Mu'tezilesi'ndeki Seyri

The Progress of Concept of Mafdul Imamate in the Late Baghdad School of Mu'tazila

Yunus İBRAHİMOĞLU

Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Res. Assist PhD., Ankara University, Faculty of Divinity, Ankara/TURKEY
yibrahimoglu@ankara.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-5949-615X>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

* Bu makale, 2021 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Mihne Sonrası Mu'tezile Düşüncesinin Savunusu -Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât Ekseninde-" başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir. (This article is based on PhD thesis titled "*The Defense of the Mu'tazila Thought in the post Mihna -In the context of Abu'l-Husayn al-Khayyât-*" which we presented on 2021 at the Ankara University)

Geliş Tarihi / Date Received: 10.12.2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 23.12.2021

Yayın Tarihi /Date Published: 31.12.2021

DOI: <https://doi.org/10.48203/siader.1035324>

Atıf/Citation: İbrahimoglu, Yunus. "Mefdûl İmâmet Anlayışının Son Dönem Bağdat Mu'tezilesi'ndeki Seyri". *Turkish Journal of Shiite Studies* 3/2 (Aralık 2021): 183-210. doi: 10.48203/siader.1035324

İntihal: Bu makale, *Turnitin* yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. Plagiarism: This article has been scanned by *Turnitin*. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> mailto: turkishshiietestudies@gmail.com

Abstract

Mu'tazila is one of the first sectarian formations within the Islamic schools of thought that included reason as well as nass in interpreting the creed and took the name of Islamic Rationalism as a result of these methods. Zaydiyya, on the other hand, is a theological sect that emerged under the umbrella of Shia, outweighed its political aspect, and came to the forefront with its views on the mafdûl imamate. It is inevitable that these two groups, which emerged in the same geography and on close dates, have been in mutual interaction since the beginning of the second century of the hijra. The school, which took an active role in the interaction between the Mu'tazila and the Zaydiyya, became the Baghdad Mu'tazila, and the understanding of the mafdûl imamate was at the forefront of the issues involved in the interactive relation. In this context, in our study, firstly, the general lines of the Mu'tazilite response of the imamate/caliphate issue, which has an important place among the conflicts that started to emerge among the Muslims after the death of the Prophet, were emphasized. Then, Zaydiyya's understanding of mafdûl imamate, in which the first manifestations of the understanding that the imamate of the mafdûl is valid, emerged, was scrutinized. Concordantly, the historical course of Mu'tazila's understanding of imamate, which was influenced by the Zaydî understanding of imamate and made this view more systematic, was examined. From this point of view, the equivalent of the understanding of imamate in Mu'tazila in the Baghdad school was discussed and the meaning of the idea gained with Abû al-Husayn al-Khayyât and Abû al-Qasim al-Kâ'bî, who were members of the Baghdad Mu'tazila, was examined. Like this, in our study, it has been concluded that Khayyât and Kâ'bî, who are closer to the idea of mafdûl imamate without Ali in terms of management, are closer to the group that does not try to see Abu Bakr as superior to Ali or Ali to Abu Bakr.

Keywords: History of Islamic Sects, Shiism, Zaydiyya, Mafdûl, Mu'tazila, İmamate, al-Khayyât, al-Kâ'bî

Öz

Mu'tezile, İslam düşünce ekolleri içerisinde itikadî fikirleri yorumlamada nassın yanında akla da yer veren ve bu usullerinin bir neticesi olarak İslam Rasyonalizmi adını da alan ilk mezhebî oluşumlardandır. Zeydiyye ise Şia çatısı altında ortaya çıkarak siyasî yönü daha ağır basan ve daha çok mefdûl imamet konusundaki görüşleriyle ön plana çıkmış itikadî bir mezheptir. Aynı coğrafyada ve birbirlerine yakın tarihlerde ortaya çıkan bu iki grubun teşekkül ettikleri hicrî ikinci asrın başlarından itibaren karşılıklı bir etkileşim halinde olmaları kaçınılmazdır. Mu'tezile ile Zeydiyye arasındaki etkileşimde aktif rol alan ekol, Bağdat Mu'tezilesi olmuş ve etkileşime söz konusu olan hususların başında ise mefdûl imamet anlayışı gelmiştir. Bu bağlamda çalışmamızda ilk olarak Hz. Peygamber'in vefatıyla Müslümanlar arasında ortaya çıkmaya başlayan ihtilaflar arasında önemli bir yer tutan imamet/hilafet meselesinin Mu'tezile'deki karşılığının genel hatları üzerinde durulmuştur. Ardından mefdûlün imametinin geçerli olduğu anlayışının ilk tezahürlerinin ortaya çıktığı Zeydiyye'nin mefdûl imamet anlayışı mercek altına alınmıştır. Buna paralel olarak Zeydî imamet anlayışından etkilenerek bu görüşü daha da sistematik hale getiren Mu'tezile'nin imamet anlayışının tarihi seyri irdelenmiştir. Buradan hareketle de Mu'tezile'deki imamet anlayışının Bağdat ekolündeki karşılığı ele alınmış ve söz konusu fikrin, Bağdat Mu'tezilesi mensuplarından Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât ve Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bî ile kazandığı anlam incelenmiştir. Böylece çalışmamızda, yönetim anlamında Ali'siz bir mefdûliyet fikrine daha yakın olan Hayyât ile Kâ'bî'nin, ne Ebû Bekir'i Ali'ye ne de Ali'yi Ebû Bekir'e üstün görme çabası içerisinde olmayan gruba daha yakın oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Şîlik, Zeydîyye, Mu'tezile, İmâmet, el-Hayyât, el-Kâ'bî.

Giriş

Peygamber sonrası süreçte Müslümanları meşgul eden en önemli meselelerden biri hilâfet/imâmet meselesi olmuştur. Bu mesele, ilk halife seçiminde bazı tartışmalar gündeme gelse de Hz. Ebû Bekir'e biat edilerek aşılmıştır. Onun yaklaşık iki yıllık hilafetinden sonra Hz. Ömer'e biat konusunda herhangi bir ihtilaf olmamıştır. Ancak o, yaklaşık on yıllık hilafetinden sonra ağır yaralanmış ve kendisinden sonra Müslümanların idarecisini seçme meselesini altı kişilik şûraya bırakmıştır. Bu şûra içinden sadece Hz. Osman ve Hz. Ali'nin aday olması, Ümeyyeoğulları ve Hâşimoğulları arasındaki tarihi asabiyet duygularını yeniden canlandırmış, ancak bu mesele de krize dönüşmeden Hz. Osman'a biat edilerek aşılmıştır.

Hz. Ali döneminde meydana gelen Cemel ve Siffin savaşlarında yaklaşık yetmiş bin Müslüman ölmüştür. Söz konusu savaş ve olaylarda ölenin de öldürenin de Müslüman olması birçok soru işaretini beraberinde getirmiştir. İlk etapta Osman'ın öldürülmesi etrafında başlayan ve daha çok fikhî alanda tartışılan bu konular, itikadî sahaya taşınarak farklı yönleriyle ele alınmaya başlanmıştır. Böylece başta mürtekb-i kebîrenin durumu olmak üzere bununla ilişkili olarak iman, amel, küfür, imâmet gibi mevzular akâîd tartışmalarının çemberine alınarak irdelenmiştir.

İslam toplumu bünyesinde ortaya çıkan hemen her grubun üzerinde fikir beyan ettiği; mütekellim ve fakihlerin de siyasî görüşlerini savunabildiği bir saha haline gelen imâmet meselesinde, imam olacak kişiye isnat edilen sıfatlar farklılık göstermekle birlikte nazariyelerin çoğunluğundaki ortak nokta, imamın Peygamber'in vârisi olduğudur. Bu yüzden de imâmet bahsi, salt bir halîfe veya yönetici seçiminden öteye giderek Allah'ın yeryüzündeki halîfesi manasını barındıran manevî bir boyut kazanmıştır. Nitekim İmâmiyye Şîası, imamın masum olduğu inancına ilâveten imâmeti iman esaslarından saymıştır.¹

1. Zeydîyye'nin İmâmet Anlayışı

1 Detaylı bilgi için bkz. Ebû Muhammed el-Hasan b. Musa el-Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ* (Beyrut: Mesûrâtu'r-Ridâ, 2012), 51-54; Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri)*, haz. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 46-145; Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî, *Telhîsu'l-muhassal* (Beyrut: Daru'l-Edvâ, 1985), 424-425; Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî, "İmâmet Risâlesi", çev. Hasan Onat, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (1996), 179-191.

Şîa'nın alt kollarından biri olan Zeydîyye, Zeyd b. Ali'nin 122/740 yılında Emevîlere karşı ayaklanmasıyla tarih sahnesine çıkan ve itikadî bir oluşum olmakla beraber siyasî yönü de ağır basan bir fırkadır. İktidarın Alioğularının hakkı olduğu düsturuyla ortaya çıkan Zeyd, gelişen birtakım olayların da etkisiyle vakit kaybetmeden bazı girişimlerde bulunur.² Kûfelilerin de verdiği destekle faaliyetlerini burada sürdürme kararı alan Zeyd'i, Emevî hâkimiyetine karşı kıyamının hazırlık safhasındayken Kûfe Şîilerinden bir grup ziyaret eder. Bu görüşme esnasında kendisine, daha önce de gündeme geldiği anlaşılan Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in hilafetleri hakkındaki görüşleri sorulur. Aktarıldığı üzere Zeyd, ilk iki halife hakkında olumsuz herhangi bir görüş beyan etmeyip onları hayırla anar. Bunun üzerine söz konusu heyet, Şeyheyn ile ilgili fikirlerinden ötürü Zeyd'ten desteklerini çektiklerini belirterek onun yerine yeğeni Câ'fer es-Sâdık'ı destekleyeceklerini bildirirler. Bu hadise neticesinde ise Zeyd'in yanında kalarak ona tabi olanlar ve onu imam olarak kabul edenler, Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Talib'e nispetle Zeydîyye olarak isimlendirilmiştir.³

Gelişip şekillenmesinde siyasî mücadelelerin önemli bir yer tuttuğu ve siyasal-karizmatik liderci din anlayışının⁴ hâkim olduğu Zeydîyye düşüncesinin odağında imâmet ilkesi bulunmaktadır. Öyle ki imâmet konusundaki görüşleri, onları diğer Şîî gruplardan ayıran temel unsurların başında gelmektedir. Nitekim Zeydîyye fırkasının tarihsel sürecine baktığımızda imâmet fikrinin, Zeydî tarihinde çoğunlukla yönlendirici bir etkiye sahip olduğunu ve Zeydî anlayışın bu görüş etrafında şekillendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda Zeydîyye'nin usûlü'd-dîn olarak formüle edilen temel görüşlerinin *Tevhîd, Adalet, el-Va'd ve'l-Va'îd, Emir bi'l-Ma'rûf nehiy ani'l-Münker ve İmâmet* ilkeleri çerçevesinde inşa edildiği görülmektedir.⁵ Ancak imâmet ilkesinin usûlü'd-dîne dâhil edilerek Zeydîyye'nin itikadî anlamda sistematik bir yapıya kavuşması, Zeydîyye fırkasının önde gelen temsilcilerinden Kâsım b.

2 Zeyd b. Ali'nin isyan etmesinde etkili olan faktörlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Yusuf Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Temmuz- Aralık 2007), 54-67.

3 Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, *Kitâbu'l-Cümel min ensâbi'l-eşrâf*, tahk. Süheyl Zekkâr- Riyâd Zirikli (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1977), III/436; Ebu'l-Abbas en-Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme ve muktetifâtu mine'l-kitâbi'l-avsâti fi'l-makâlât*, thk. Josef Van Ess (Beyrut: Kutubu's-Şî'a, 1971), 42-45; Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ*, 56; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 120; Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, thk. Muhammed Osman el-Hüsni (Kahire: Mektebetu İbni Sinâ, 1995), 22; Ebu'l-Feth Muhammed Abdilkerîm b. Ebû Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), I/153-154; Ebû Saîd Neşvân b. Saîd b. Himyeri, *el-Hâru'l-în* (Beyrut: el-Mektebetu'l-Yemeniyye, 1985), 238-239; Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 37-38.

4 Siyasal-karizmatik liderci din anlayışının özellikleri ve temsilcileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2016), 62-64. Ayrıca Zeydîyye fırkasındaki siyasal-karizmatik liderci din anlayışının detaylı bilgisi için bkz. Yusuf Gökalp, "Politik-Karizmatik Liderci Anlayışın Bir Tezahürü Olarak Zeydilik", *Dini Araştırmalar Dergisi* 10/30 (Eylül-Aralık 2007), 267-278.

5 Kasım b. Muhammed b. Ali, *el-Esâs li akâidi'l-ekyâs fi ma'rifeti Rabbi'l-âlemin* (Yemen: Mektebetu Ehlu'l-Beyt, 1436), 185.

İbrahim er-Ressî (ö. 246/860) ve Yahya b. Hüseyin (ö. 298/911) ile gerçekleşmiştir.⁶ Bizler de çalışmamızın kapsam ve sınırlılıklarını göz önünde bulundurarak burada onların sadece imâmet ile ilgili görüşlerine yer vereceğiz.

Zeydî imâmet anlayışının daha iyi anlaşılması için imâmet ilkesine ayrı bir ehemmiyet veren Şîî İmâmiyye fırkasının imâmet görüşünü ele almak gerekmektedir. Çünkü İmâmiyye'ye göre imâmet meselesi, toplumun istek ve tercihinine bırakılamayacak kadar önemli bir konu olmakla beraber dinin temeli ve iman esasları arasında yer alan hassas bir mevzudur. Halkın ona itaat etmesi ve her şeyi ondan öğrenmesi vaciptir. Nitekim Hz. Peygamber, İslam toplumunun ihtiyaç duyabileceği her türlü dinî ve dünyevî bilgiyi ona öğretmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber, kendisinden sonra Hz. Ali'yi ümmete açık bir şekilde imam olarak bırakmış, onu rehber addetmiştir. Hatta İmâmîlere göre Hz. Peygamber'in onun imâmetini birçok yerde açık bir şekilde insanların huzurunda ilan etmiş olması, hem Hz. Ali'nin hem de oğullarının tayinini nas ile sabit kılmıştır. Ancak imâmet, kıyamete kadar bu soydan devam edeceğinden sonraki tüm imamların da Hz. Peygamber'in kızı Fatıma'nın soyundan olması şarttır.⁷

Buna karşılık Zeydîyye, imamın belirlenmesinde nas fikrini reddeder. Ancak Zeydîyye'nin alt kollarından biri olan Cârûdiyye,⁸ atamanın vasfen olabileceği görüşünü savunarak kısmen İmâmiyye'ye yakın bir duruş sergiler. Onlara göre, Hz. Ali nasta açıkça değil de vasfen halifedir. Yani o, sahip olduğu nitelikleri itibarıyla Peygamber'den sonra hilafete en layık olan kişidir. Bu yaklaşımlarında ötürü de Ali'ye biat etmeyenleri küfre düşmekle itham ederler.⁹ Zeydîyye'nin Cârûdiyye'ye göre daha ılımlı olan Süleymâniyye ve Bütriyye kolları¹⁰ ise daha az faziletli olanın imâmetini de uygun görmüş ve böylece Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in hilafetlerini kabul etmişlerdir.

6 Detaylı bilgi için bkz. İsa Doğan, "Zeydiyye Mezhebi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1989), 83-107; İsa Doğan, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Samsun: Kardeş Matbaası, 1996); Yusuf Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006); Yusuf Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Temmuz- Aralık 2007), 54-93; Mehmet Ümit, *Zeydi İmamet Düşüncesinin Teşekkülü*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2012), 111 vd.

7 Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ*, 51-54; Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât ve ma'ehu 'uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*, thk: Hüseyin Hansu, Racih Kürdî, Abdulhamit Kürdî (İstanbul: Dâru'l Feth, 2018), 84-85.

8 Zeydîyye'den Ebü'l-Cârûd Ziyâd b. Münzir'in (ö. 150/767) görüşlerini benimseyenlere verilen isimdir. Detaylı bilgi için bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 122; Himyeri, *el-Hûru'l-în*, 207-208.

9 Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ*, 56; el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 85; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 122; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 30; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I/157; Himyeri, *el-Hûru'l-în*, 207-208.

10 Süleymâniyye, Süleyman b. Cerîr ez-Zeydî'nin taraftarlarına, Bütriyye ise el-Hasan b. Salih b. Hayy ile Kesîru'n-Nevâ'nın taraftarlarına verilen isimdir. Detaylı bilgi için bkz. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 124-126.

Ancak onlara göre ümmet, imâmete daha layık olan Hz. Ali varken onları seçerek aslahı terk etmiştir. Fakat bu durum yine de ne küfrü ne de fıska gerektirmektedir.¹¹

Dolayısıyla Zeydîyye'nin büyük çoğunluğunun kabul ettiği ve Zeydî imâmet anlayışının en önemli ilkelerinden biri olan mefdûliyyet görüşüne göre Hz. Ali, Peygamber'den sonra en faziletli sahabe olmasına rağmen daha az faziletli olan Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in hilafetleri caizdir. Ancak imâmet konusunda geliştirilen bu yöntemle her ne kadar hem Alioğullarını küstürmeme ve diğer gruplarla yakın durma politikası hedeflenmişse de Zeyd b. Ali taraftarlarının büyük çoğunluğunun hareketten kopmalarıyla istenilen neticelere ulaşılamamıştır. Bu durum başlatılan mücadelenin zaafa uğramasına ve Zeyd'in ölümüne neden olmuştur. İlerleyen süreçte Zeydîyye, imâmet meselesinde Cârudiyye'nin görüşüne yaklaşmış ve ekol içerisinde Zeyd b. Ali, Bütriyye ve Süleymâniyye'nin anlayışları giderek zayıflamıştır.¹²

Zeydîler, Hz. Ali'nin efdâliyyetini temellendirme konusunda birtakım kıstaslar ortaya koyarak, bunlar üzerinden gerçekleştirdikleri eleme ile onun en faziletli sahabe olduğu sonucuna varırlar. Buna göre bir şahsın en efdâl sayılabilmesi için Müslüman olmada öncelik, ilim, şecaat ve zühd şartlarının tamamını aynı anda taşıması gerekmektedir. Nitekim Hz. Ebû Bekir ilk Müslüman olanlar arasında olsa da en cesurlar arasında sayılmamaktadır. Bu durumda ise tüm şartları sağlayan tek isim Hz. Ali'dir ve dolayısıyla en faziletli olan da odur.¹³ Bunun yanı sıra Zeydîyye, mefdûlün imâmetinin caiz oluşunu ispat mahiyetinde birtakım farklı deliller de ileri sürmüştür. Bu dayanaklardan ilkinde göre, içlerinde Davûd peygamber olmasına rağmen Allah, Talût'u Benî İsrâîl'e hükümdar kılmıştır.¹⁴ Yine Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer gibi önde gelen sahabeler hazır bulunduğu halde orduya Usâme b. Zeyd'i kumandan olarak atamıştır.¹⁵

Zeydî âlimler, Hz. Ali'nin en faziletli sahabe olmasına rağmen ilk halife olarak seçilememesi probleminde de kafa yorarak bu hususla alakalı olarak da birtakım sebepler ileri sürmüşlerdir. Buna göre Hz. Peygamber'in vefat ettiği dönemde farklı nedenlerle Hz. Ali'ye karşı olan gruplar mevcuttu. Bu gruplardan ilki Hz. Ali'nin dinî katılığından, bir diğeri sonradan Müslüman olanlardan bazılarının savaşlarda akrabalarını Hz. Ali'nin öldürmüş olmasından ötürü halen ona beslemiş oldukları nefretten, bir diğeri grup ise peygamberlik ile imâmetin aynı ailede toplanmasını istemediğinden ona karşı çıkmıştır. Bununla beraber idarenin sürekli Hâşimîlerde kalmasından endişe edenler olduğu gibi, Hz. Ali'yi bu görev için çok genç bulanlar da

11 Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ*, 54-55; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyin*, 124-126; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 32-34; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I/159-162; Himyeri, *el-Hürü'l-în*, 207; Hasan Yaşaroğlu, "Zeydiyye'nin İmamet Görüşü ve Diğer Bazı Mezheplerle İlişkileri", *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2013), 115-119; Mehmet Ümit, "Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2015), 93-118.

12 Detaylı bilgi için bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I/156-162.

13 Neşr. Abdüsselam Muhammed Harun, *Resâilu'l-Câhız* (Beyrut: Dâru'l-Cîle, 1991), 4/207-212.

14 el-Bakara, 2/247.

15 Muhammed Harun (neşr), *Resâilu'l-Câhız*, 4/214-215; Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 51.

olmuştur. Nitekim Arap kültüründe bu tarz makamlara daha çok yaşlıların seçilmesi geleneği mevcuttu. Dolayısıyla Hz. Ali'nin böyle karışık bir ortamda halife olarak seçilmesi, beraberinde karışıklığı getireceği düşüncesinden hareketle engellenmiştir.¹⁶

Yine Zeydî imâmet anlayışına göre imam olacak kişi, âlim, yiğit, zahit ve cömert olmakla beraber mutlaka ortaya çıkıp insanları biate davet etmeli ve savaşları idareli etmelidir. Buradan hareketle de İmâmiyye anlayışındaki gaib imam ilkesini kabul etmeyip, takiyyeyi reddederler. Bu durum ise imam olacak şahsın, hem savaş usullerini hem de siyaseti bilmesini zorunlu kılmaktadır. Ayrıca onlar İmâmiyye'nin aksine, isyan etme taraftarı olup zalim yöneticiye karşı ayaklanmayı desteklemektedir.¹⁷ Bu yaklaşımları da isimlerinin sık sık kıyam hareketleriyle anılmalarına sebebiyet vermişse de esasında genel olarak ileri sürdükleri görüşlerinden de anlaşılacağı üzere ılımlı ve uzlaşmacı bir portre çizmişlerdir. Dolayısıyla Zeydîyye, düşünce merkezinde imâmet iddialarının olmasından hareketle siyasî yönü ağır basan bir fırka olmakla beraber, zamanla kendine özgü görüşleriyle sistematik bir yapıya kavuşarak itikadî bir mezhep haline gelmiştir. Öyle ki Zeydîyye'nin İslam düşünce tarihine önemli katkıları olmuş¹⁸ ve henüz erken dönemde teşekkül etmiş olmasına rağmen, varlığını günümüze kadar sürdürebilen sayılı mezheplerden olmayı başarmıştır.

2. Mu'tezile'nin İmâmet Anlayışı

İmâmet meselesinin İslam toplumundaki tezahürlerine duyarsız kalmayan mezheplerden biri olan Mu'tezile, imâmet konusunun siyasî boyutundan ziyade böyle bir kurumun gerekliliği üzerinde durmuştur. Meseleye bu cihetten yaklaşan Mu'tezile'ye göre, imâmet kurumu gerekli olmakla beraber imamın seçimi, Müslüman toplumun seçkinleri tarafından gerçekleştirilir. Ayrıca imam olacak kişinin âlim, müçtehid, verâ sahibi, güvenilir, emin, kararlı, sebat sahibi, iffetli ve güçlü olması gerekir. Yine onlara göre toplumun meselelerinin işleyişinde tasarruf sahibi olan imama, ülkenin güvenliğini sağlama, hadleri uygulama, orduyu savaşa hazırlama ve yönetme, adaleti sağlama gibi gereksinimlerden ötürü de ihtiyaç vardır.¹⁹ Ancak

16 Muhammed Harun (neşr), *Resâilu'l-Câhız*, IV/210-212; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n- nihâl*, I/154.

17 el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 85; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n- nihâl*, I/154. Ayrıca Zeydî imâmet anlayışının detayları ve İmâmiyye'nin imâmet anlayışından farklarıyla ilgili olarak için bkz. İsa Doğan, "Zeyd b. Ali ve Kelâmî Görüşleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1993), 149-152; Mehmet Ümit, "Zeydiyye Mezhebi", *İslam Mezhepleri Tarihi* (ed. M. Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit), (Ankara: Nobel Yayınları, 2021), 125-145, 143-145; Ümit, *Zeydi İmamet Düşüncesinin Teşekkülü*, 47-49.

18 Zeydîyye'nin İslam Düşüncesine Katkıları hakkında detaylı bilgi için bkz. Yusuf Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Temmuz-Aralık 2007), 95-112.

19 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 50; Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ*, 41; el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 426-429; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013),

Mu'tezile'nin böyle bir kuruma ihtiyaç duymasının arka planında, *emir bi'l-ma'rûfnehiy ani'l-münker* esasına işlevsellik kazandırma gibi bir amacın yattığını da söylemek yanlış olmayacaktır. Öyle ki imâmet bahsinin bu prensip bünyesinde ele alınıp tartışılması ve iyiliği emredip kötülüğü yasaklamanın ancak imamların otoritesi ile gerçekleşeceğini savunmaları da bunu destekler niteliktedir.²⁰

Mu'tezilî imamlar, kimin göreve getirilmesi gerektiği noktasında ihtilafa düşmüş ve efdâl imamı destekleyerek her zaman en üstün olanın göreve getirilmesi görüşünü savunanlar ile mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşünü destekleyerek bazı durumlarda daha az üstün olanın atanabileceğini müdafaa edenler olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır. Bununla beraber Ebû Bekir el-Esam (ö. 200/816) ile Abbâd b. Süleymân (ö. 250/864) gibi bazı Mu'tezilî âlimler, insanlar birbirlerine zulmetmekten geri durdukları takdirde Ali'den sonra bir imama ihtiyaç olmadığını savunmuşlardır.²¹ Bizler de çalışmamızın bu bölümünde öncelikle, Hayyât ile Kâ'bî'nin müntesibi olması hasebiyle imâmette mefdûliyyet görüşünü kabul eden Bağdat Mu'tezilesi'nin imâmet anlayışını özetle inceleyeceğiz. Devamında ise Hayyât ve öğrencisi Kâ'bî'nin imâmet anlayışı üzerinde durarak Bağdat Mu'tezilesi'nin mefdûl imâmet anlayışındaki seyri mercek altına alacağız.

2.1. Bağdat Mu'tezilesi'nin İmâmet Anlayışı

İmâmet meselesinde, en üstün niteliklere sahip olana (efdâl) rağmen, daha az erdemli birinin (mefdûl) imam olarak atanabileceği şeklinde formüle edilen mefdûliyyet fikrinin, Mu'tezile mezhebinde ilk defa Vâsıl b. Atâ ile gündeme geldiği ifade edilmiştir. Vâsıl, efdâl imam görüşünde imâmet sıralamasından farklı olarak fazilet sıralamasında Ali'yi Osman'ın önüne geçirmiştir.²² Bununla beraber Basra Mu'tezile ekolünden olmasına rağmen mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşünü benimseyen Vâsıl'ın, Ali'yi Ebû Bekir'e denk tuttuğu, Ömer'den de üstün kabul ettiği de iddia edilmiştir.²³ Çıkış noktası itibarıyla erken dönem Mu'tezilî âlimlere kadar götürülen ve imâmet seçiminde efdâl-mefdûl yöntemi olarak bilinen bu husus, Bağdat ile Basra Mu'tezilesi'ni birbirinden ayıran en temel farklılıklar arasında yerini almıştır. Burada iki ekol arasındaki temel nüans ise Bağdat ekolünün, Ali'yi diğer halife ve

II/688-694. Ayrıca Mu'tezile'de imâmet anlayışının oluşum süreci ve imâmet anlayışında meydana gelen değişim ve uzlaşma süreci hakkında detaylı bilgi için bkz. Osman Aydınlı, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyaset* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017)

20 Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, II/688.

21 el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 640.

22 Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme*, 52; el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 435; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 683; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, II/714; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-âdl*, thk. Mahmud Muhammed Kâsım (Kahire: Dâru'l-Mektebetü'l-Mısriyye, 1952), (XX/II)/114; Himyeri, *el-Hûru'l-în*, 235; Süleyman eş-Şevayeşî, *Vâsıl İbn Atâ ve arâuhü'l-kelemiyye* (Dâru'l-Arabiyyetu'l-Kitâb, y.y, 1993), 286.

23 Abdurrahman Salim, *et-Tarihü's-siyasi li'l-Mu'tezile hatta nihayeti'l-karni's-salis el-hicri* (Kahire: Dâru's-Sekâfe, 1989), 130.

sahabeden daha erdemli kabul etmesidir. Bu anlayışın temelinde ise Ali'yi en efdâl sayma ve buna bağlı olarak imâmete layık görme düşüncesi yatmaktadır.

Sonraki bazı Mu'tezilî âlimler tarafından da kabul gören bu anlayışı, Bağdat Mu'tezilesi'nin kurucusu olarak kabul edilen Bişr b. Mu'temir de benimseyerek devam ettirmiştir. Peygamber'den sonra en faziletli kişi olarak Ali'yi kabul eden Bişr, fazilette Ebû Bekir'i ikinci sıraya yerleştirirse de Ebû Bekir'in imâmetini kabul etmektedir. Çünkü ona göre Kureyş ehli, imâmette Ebû Bekir'i tercih etmiş ve bu karar Müslümanların birlik ve beraberliği açısından daha hayırlı olmuştur.²⁴ Bişr, Osman'ın hilafetinin ikinci altı yılından itibaren ve meşru imama karşı geldikleri için Talha ile Zübeyr'den teberrî ettiğini belirterek onlarla savaşmanın Müslümanlara vacip olduğunu ileri sürmüştür. Bu görüşünü de Kur'an'dan, "Eğer müminlerden iki topluluk birbiriyle savaşarlarsa aralarını düzeltiniz; eğer biri diğeri üzerine saldırırsa, saldıranlarla Allah'ın buyruğuna dönmelerine kadar savaşınız. Eğer (Allah'ın buyruğuna) dönerse artık adaletle onların arasını düzeltin ve daima adil olun; çünkü Allah, adalet yapanları sever"²⁵ ayetiyle temellendirmiştir.²⁶ Ayrıca Ali'nin, Cemel ve Sıffin savaşlarında haklı olduğunu savunan Bişr, Ayşe, Talha, Zübeyr ve Muaviye'nin de hatalı olduklarını ifade eder.²⁷ Ona göre Ali, ashâbı tahkime sıcak baktığı ve savaştan kaçındığı için tahkime gitmekle isabetli bir karar almıştır. Ali, Müslümanlar arasında çözümden yana olduğu için hakeme razı olmuşsa da hakemler Allah'ın emrine muhalefet etmişlerdir.²⁸

Bişr ile beraber Bağdat Mu'tezilesi'nden Bişr b. Hâlid ve Ebû Musa el-Murdâr da mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşünü kabul edip desteklemişlerdir.²⁹ Bunların yanı sıra Ca'fer b. Mübeşşir (ö. 233/848), Ca'fer b. Harb (ö. 235/840) ve Ebû Ca'fer el-İskâfî (ö. 240/854)'nin de Peygamberden sonra, Ali'yi insanların en erdemlisi olarak kabul ettikleri aktarılmıştır.³⁰ Ancak Kâ'bî, *Makâlât* adlı eserinde Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ile beraber Ca'fer b. Harb'ın da sahabenin birbirine olan üstünlüğü noktasında sessiz kaldığını belirtir.³¹

Basra ekolünde de mefdûliyyet ile ilgili fikirler karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Basra Mu'tezilesi'nden olup mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşünü kabul eden

24 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 56; el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 435; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 638; Henrik Samuel Nyberg, "al-Mu'tazila", *The Encyclopaedia of Islam* (London: Leiden E.J. Brill, 1986), III/790; William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev: Ethem Ruhi Fırlalı (İstanbul: Şa-To Yayıncılık, 2001), 282.

25 el-Hucurât, 49/9.

26 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 57-58.

27 Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ*, 46; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 634; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 282.

28 Nevbahtî, *Firâku's-Şîâ*, 49; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 630.

29 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 52.

30 Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'* (Beirut: Mektebetü'l-Maârif, 1968), 41; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I/159-160.

31 el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 435.

Ebû Bekir el-Esam (ö. 200/816), Ali'nin imâmetini kabul etmemekle beraber Ali'den bağımsız bir mefdûliyyet görüşü ortaya atmıştır.³² Ona göre imam olacak kişinin fazileti zaman zaman artıp eksilebilir. Dolayısıyla imam olarak seçilen birinin erdemi en üstün iken zaman içerisinde azalma olabilir ve diğer adayın erdeminde bir artış görülebilir. Böyle bir durumda daha önce efdâl olan mefdûl konumuna geçer ve o anda imamı değiştirmek doğru olmadığından mefdûl olanın imâmeti kabul edilir.³³ Yine Basra Mu'tezilesi'nden Ebû Abdullah el-Basrî ve Kâdî Abdülcebbâr gibi isimler, Ali'yi Peygamberden sonra insanların en erdemlisi olarak kabul eden âlimler arasında zikredilmektedir. Öyle ki bunlardan Ebû Abdullah el-Basrî'ye, fazilette Ali'yi öne geçiren manasında “*mufaddil*” lakabının verildiği ifade edilmiştir.³⁴

İmamın mefdûliyyeti hakkında görüş bildiren Bağdat Mu'tezilesi'nden Ca'fer b. Mübeşşir ve Ca'fer b. Harb'a göre imâmet, dinin sağlamış olduğu kolaylıklardan olmakla birlikte Allah'ın ve O'nun teklifinin bilinmesi için gerekli değildir. Onlara göre imam daha çok Allah'ın kelâmını yüceltmede, had cezalarının uygulanmasında, insanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmede, yetim ve dul gibi ihtiyacı olanların haklarını korumada, toplumsal birlik ve beraberliği sağlamada ve din düşmanlarıyla savaşı tertip etmede gereklidir. Böylece Müslüman toplum, bir cemaate sahip olacağı gibi halk arasında kaosu oluşmasını da engellemiş olur. Bununla beraber imâmet makamına atanacak kişinin, ümmetin en hayırlısı, İslam'a girmede en kıdemlisi, en hikmetlisi ve en faziletli olması şart değildir. Çünkü fâdil ile efdâlin aynı anda var olması halinde bile daha az faziletli olan mefdûlün söz konusu görevleri yerine getirmesi mümkündür.³⁵

Bağdat Mu'tezilesi'nden mefdûliyyet fikrini savunanlar, konunun temellendirilmesinde Şîa'dan ayrılmaktadırlar. Bunlar, Şîi İmâmiyye fırkasının iddia ettiği üzere yöneticinin atama durumuyla alakalı herhangi bir nassın olmadığını ve kişinin ancak biat ve seçimle görev başına gelebileceğini; çünkü bu hususla ilgili bir nassın olması halinde bunun göz ardı edilemeyeceğini veya gündeme gelmemesinin mümkün olmayacağını savunmuşlardır.³⁶ Yine onlar, İmâmiyye'nin imamın nas ile tayin edildiğini desteklemek için ileri sürdükleri hadis rivayetlerini yoğun bir şekilde eleştirerek bunların imâmet meselesine herhangi bir dayanak oluşturmadıklarını ifade etmişlerdir.³⁷ Bu meşhur hadis rivayetlerinden bir tanesi de Peygamber'in Tebûk seferi sırasında Ali için söylediği, “*Hârûn Mûsâ'ya göre ne durumdaysa sen de bana göre öylesin,*

32 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 59; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 634.

33 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 59.

34 Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, II/714.

35 eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I/160.

36 el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 429; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 638; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, II/694-698.

37 Mu'tezile'nin, Şîa tarafından Ali ve oğullarının imâmetine delil olarak gösterilen ayet ve hadislerine yönelik eleştirilerin detayları için bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, (XX/I)/113-197.

bu yetmez mi!" sözüdür.³⁸ Kâdî Abdülcebbâr, bu rivayetteki mantık hatasına işaret ederek Hârûn'un Mûsâ'dan önce vefat ettiğini ve Mûsâ'dan sonra da Yûşâ b. Nûh'un imam olduğunu ifade eder. Dolayısıyla da bunun Ali'nin imâmetine delil olamayacağını ileri sürer.³⁹ Bağdat Mu'tezilesi'nden mefdûliyyet görüşünü destekleyenlere göre ise bu söz, Ali'nin imâmetine değil, onun Peygamberden sonra en erdemli kişi olduğuna işaret eder.⁴⁰

Böylece Mu'tezile uleması, Şîa'nın imâmet meselesinde nas olarak ortaya attığı hadis rivayetlerinin sahih olup olmadığıyla ilgilenmeden onları, tarihî veriler ışığında akıl ile te'vil etmiştir. Mu'tezile burada Şîa'ya karşı toplu bir ret girişiminde bulunmak yerine onları, akıl ve mantık sahasına çekerek savundukları argümanların gerçeklikten uzak olduğunu gösterme gayreti içerisinde olmuştur. Takip edilen bu strateji onların, bazı muhalif gruplar gibi Şîa'yı kısa yoldan tekfir edip konuyu kapatma yolunu değil de onları daha çok kendi delilleriyle ikna etme yolunu tercih ettiklerinin anlaşılması açısından önemlidir. Burada Mu'tezile'nin dikkat çeken bir diğer özelliği ise özgür düşünceyi sadece kendi iç dinamiklerinde değil diğer gruplara karşı da sergilemiş olduğudur. Çünkü mütekellim kimliklerinin yanı sıra dönemin önemli muhaddisleri arasında da zikredilen birçok Mu'tezilî âlimin, delil olarak sunulan bu hadis rivayetlerinin sahihliği konusunda bilgi sahibi olmamalarını varsaymak doğru bir yaklaşım olmayacaktır.

Savundukları mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu fikrine rağmen Şîa'nın, Ali ile evladının imâmetine yönelik öne sürmüş oldukları ayet ve hadis rivayetlerinin delaletini kabul etmeyen Bağdat Mu'tezilesi, mefdûl imâmetin temellendirilmesi noktasında Peygamber'in bazı uygulamalarını delil olarak göstermişlerdir. Örneğin Peygamber, Zâtî'l-Selâsil gazvesinde daha öncelikli olan Ebû Bekir, Ömer ve Ebû Übeyde olmasına rağmen daha az faziletli olan Amr b. el-Âs'ı orduya komutan olarak tayin etmiştir. Yine Peygamber, Mûte seferinde Ca'fer b. Ebî Tâlib bulunduğu halde Zeyd b. Hârîse'yi komutan olarak görevlendirmiştir. Kanıt olarak gösterilen bir diğer örnek, Peygamber'in, içerisinde Ebû Bekir ve Ömer'in de dâhil olduğu bir orduya Usâme b. Zeyd'in komutan olarak atamasıdır.⁴¹ Bütün bu örneklerin ortak noktası ise efdâl hazır bulunduğu halde mefdûlün imam olarak seçilebilmesidir.

Daha önce de ifade edildiği üzere Mu'tezile içerisindeki Basra ve Bağdat farklılaşmasındaki geçişkenlik, imâmet meselesinde de açıkça görülmektedir. Dolayısıyla birbirinden keskin hatlarla ayrılmayan iki ekolden de bazı âlimlerin

38 Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhîz, *el-Osmâniyye* (y.y, 1991), 143, 153-157; Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zehrî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001), III/23.

39 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, (XX/1)/158-165.

40 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, (XX/1)/175.

41 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 51.

imâmette mefdûliyyet fikrini kabul ettiğini ve Bağdat temsilcilerinin tamamının da aynı fikirde olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Öyle ki *Mesâilu'l-imâme* adlı eserde, Bağdat Mu'tezilesi'nin mefdûliyyet nazariyesini kendi içerisinde üç kategoriye ayırdığı bilgisi yer almaktadır. Buna göre bu grupların ilki, Ali'yi sahabenin en efdâli kabul eden Bîşr b. Mu'temir ve ona uyanların görüşünde olanlardır. İkincisi, mefdûl fikrini savunmasına rağmen efdâliyyette hilâfet sıralamasını kabul eden Ebû Bekir el-Esam ve takipçileridir. Üçüncü grup ise ne Ebû Bekir'i Ali'ye ne de Ali'yi Ebû Bekir'e üstün görmeyen ve Bağdat Mu'tezilesi'nin cumhurundan oluşan topluluktur.⁴² Yine dönemin Basra Mu'tezilesi'nin önderi konumunda olan Ebû Ali Cübbâî'ye göre, Peygamber'den sonra en faziletli kişinin bilinmesi mümkün olmadığı gibi dört halifenin de birbirinden efdâl olmaları imkân dâhilindedir. Bu yüzden de kimin daha efdâl olduğu bilinemeyeceği gerçeğinden hareketle mefdûl olanın imam olması caizdir.⁴³ Nitekim Cübbâî'nin bu görüşünün, Kâdî Abdülcebbar örneğinde olduğu gibi sonraki Mu'tezili âlimler üzerinde de etkili olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁴

Mu'tezile'nin tamamı tarafından kabul edilmeyip şahıslar bazında kalan bu görüşün arka planında birtakım olguların yattığı görülmektedir. Mefdûliyyet fikrinin oluşmasına ve bu anlayışın güçlenmesine vesile olan en temel etkenlerin başında da Ali evladının tercihi sayılabilir. Öyle ki Abbâsî Devleti'nin kuruluşundan itibaren Alioğullarının, yönetim tarafından dışlanarak hor görüldükleri bilinmektedir. Bu siyasî tavra karşı bir tepki olarak da Ali'nin imâmetini kabul etme ve Alioğullarının haklarını savunma refleksi doğmuştur. Ancak bir tepki gibi görünse de Bîşr b. Mu'temir ve Bağdat Mu'tezilesi'nden bazı âlimlerin benimsemiş olduğu bu siyasî tavırdan asıl maksat, iki taraf arasında orta bir yol bulma ve uzlaşma zemini oluşturmaktır. Çünkü mefdûliyyet fikrini benimseyen bu grup, Peygamberden sonra Ali'yi insanların en faziletlisi olarak kabul etmekle Şiîlere; onun yönetim ve karizmatik lider vasıflarını daha düşük görmekle de karşı tarafın siyasî eğilimlerine yanaşmışlardır.⁴⁵ Ali evladının tercihinin yanı sıra Mu'tezile-Zeydîyye etkileşimi, mihne siyaseti ve bunu meşrulaştırma çabaları, Mu'tezile'nin tarih ve toplum ile uzlaşma gayretleri de mefdûliyyet fikrinin oluşup güçlenmesini sağlayan diğer amiller arasında sayılmıştır.⁴⁶

Netice itibarıyla Mu'tezile'de Vâsıl b. Atâ ile gündeme geldiği ifade edilen mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu fikri, başta Bağdat Mu'tezilesi'nin kurucusu Bîşr b. Mu'temir olmak üzere aynı ekolden bazı âlimler tarafından da desteklenip geliştirilmiştir. Ancak Mu'tezile bünyesinde, Bağdat Mu'tezilesi ile özdeşleşen bu görüşü bütün Bağdat temsilcilerinin savunduğunu söylemek doğru değildir. Bununla

42 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 61.

43 el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 638; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/714; Aydınlı, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyaset*, 217-218.

44 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, (20/1)/215.

45 Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 283.

46 Mefdûliyyet fikrini oluşturan ve güçlendiren sebepler konusunda detaylı bilgi için bkz. Aydınlı, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyaset*, 72-92.

beraber Mu'tezile'nin doğasında olan özgür düşüncenin de etkisiyle Bağdat sınırlarını aşan bu fikir, Basra ekolünden bazı âlimlerin de desteğini kazanmıştır. Meselenin temellendirilmesi noktasında ortak hareket eden Basra ve Bağdat Mu'tezilesi, Şîa'nın sunmuş olduğu nasları akılla ve mantıkla harmanlayarak te'vil etmiştir. Bunun sonucunda da ileri sürülen delilleri çürüten Mu'tezile ulemasından mefdûlün imâmetini destekleyenler, Peygamber'in bazı uygulamalarını delil göstererek efdâlin varlığına rağmen mefdûlün tercih edilmesini kanıtlamaya çalışmışlardır.

2.2. Son Dönem Bağdat Mu'tezile Önderlerinden Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât ile Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Mefdûl İmâmet Anlayışı

Asıl adı Ebü'l-Hüseyin Abdürrahîm b. Muhammed b. Osman el-Hayyât olan ve Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne mensup önemli bir mütekellim olarak bilinen Hayyât,⁴⁷ Mu'tezile'nin sekizinci tabakasında zikredilmektedir.⁴⁸ Kaynaklarda Hayyât'ın doğum ve ölüm tarihi ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber 273/886⁴⁹ tarihinde doğan ve aynı zamanda Hayyât'ın çok önemli öğrencilerinden biri olan Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931)'nin hocası olduğu dikkate alındığında, onun 220/835'li yıllarda dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Hayyât ile ilgili bilgi içeren bazı ilk dönem eserlerde vefat tarihi ile ilgili bilgi yer

47 el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 168; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 445, 489; Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İtizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk: Fuad Seyyid (Beyrut: Dâru'l Fârâbî, 2017), 289; Muhammed b. İshâk b. Nedîm, *el-Fihrist*, ed: Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 465-466; İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehva ve'n-nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), III/518; Hatib el- Bağdâdî, *Tarihu medineti's-selam* (Beyrut: Dâru'l Garbi'l İslam, 2001), XII/373; Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseî, *Tabsiretu'l-edille fi usûli'd-din* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), I/101; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile* (Beyrut-Lübnan: y.y, 1961), 85; Josef Van Ess, *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra*, Walter de Gruyter GmbH (Berlin: Boston, 2017), I/15; Arthur Stanley Tritton, *İslam Kelamı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983), 153.

48 Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İtizâl*, 289; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 85; Ahmed b. Yahya b. el-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel fi şerhi'l-mîlel ve'n-nihal*, nşr: Thomas Arnold (Hyderabad: y.y., 1898), 49; Abdurrahman Bedevî, *Mezahibu'l-İslamiyyîn* (Beyrut: Dâru'l-İlmu'l Malayin, 1997), 42.

49 Kâ'bî'nin doğum tarihi ile alakalı bilgi sadece Fuad Seyyid tarafından tahkik edilen *Fadlu'l-İtizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile* adlı eserde karşımıza çıkmaktadır. Fakat eserde de aktarıldığı üzere İbn Hacer el-Askalânî tarafından nakledilen bu bilginin gerçek olamayacağı, aksine doğum tarihinin en az on yıl önce olması gerektiği ifade edilmektedir. Bizim kanaatimize göre de Fuad Seyyid'in Kâ'bî'nin doğum tarihiyle ilgili tespiti daha isabetli görünmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Fuad Seyyid, "önsöz", *Fadlu'l-İtizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, 25-26. Ayrıca bkz. Mehmet Ümit, "Hazar Zeydileri ve Mutezililer", *İslâmî İlimler Dergisi*, VI/1 (2011), 236-237.

almazken⁵⁰ bazı eserlerde de kesin olmadığı belirtilerek 300/912 yılı civarında öldüğü aktarılmaktadır.⁵¹

Bağdat Mu'tezilesi'nin önde gelen mütekellimlerinden olan ve aynı zamanda muhaddis ve fakih kimlikleriyle ön plana çıkan Hayyât,⁵² bu özellikleriyle kendisinden sonra gelenlerin istifade ettiği bir âlim olmuştur. O, daha çok kelimcilerin görüşleri, ekolleri, ihtilafları ve biyografileri hakkındaki geniş bilgisiyle yaşadığı çağa damgasını vurmuştur. Nitekim müellifin, *Kitabü'l-İntisâr ve'r-red ala İbnu'r-Râvendî el-mülhid* adlı kitabında dakîku'l-keîâm (fizik) ve celîlu'l-keîâm (metafizik) hakkındaki meselelere ve Mu'tezile âlimlerinin bu konularla ilgili fikir ve tartışmalarına detaylı bir şekilde yer vermiş olması da bunu destekler niteliktedir. Bu derin ve geniş bilgisi ile fırkaların görüşlerine dair pek çok nakiller yapmış; sonraki dönemlerde birçok fırka, konu ve şahıs hakkında kendisinden yararlanmıştı. Böylece o, Bağdat ekolü bünyesinde ismine nispetle Hayyâtîyye⁵³ veya ma'dûm (yok olan) konusundaki özgün düşüncesinden dolayı da Ma'dûmiyye⁵⁴ olarak adlandırılan mezhebin kurucusu olarak kabul edilmiştir.

Geniş bir ders halkasına sahip olan Hayyât'ın ilmî kişiliğini yansıtan en önemli hususlardan biri de yetiştirmiş olduğu öğrencileridir. Onun yetiştirmiş olduğu bu talebeler arasında ise en meşhur olanı Kâ'bî olarak bilinen ve 319/931 yılında vefat eden Ebu'l-Kâsım el-Belhî'dir.⁵⁵ Kaleme aldığı eserlerden başta *Makâlât* adlı eseri olmak üzere bütün eserlerinde hocasından faydalanan Kâ'bî, yeteneği sayesinde henüz öğrenciliğinde Mu'tezile çevrelerinde ün yaparak hocası Hayyât'ın özel ilgisini

50 Hatib el- Bağdâdî, *Tarihu medineti's-selam*, XII/373; Şemseddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beirut: Müessesu'r-Risâle, 1996), XIV/220.

51 Ebu'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferayînî, *et-Tabsir fi'd-din ve temyizü'l-fırakati'n-nâciyeti a'ni'l-fıraki'l-hâlikîn* (Beirut: Alemlü'l-Kutûb, 1983), 84; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lam* (Beirut: Dâru'l-İlmi'l-Malayîn, 2002), III/347; Halil Ebû Rahme, "Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât ve Kitabuhu'l-İntisar", *Abhath al Yarmouk* 1/1 (1985), 155; Ebu'l Âla el-Maarrî, *Risaletu'l-ğufuran* (Kahire: Dâru'l-Maarif, 1977), 39; Josef Van Ess, "al-Khayyât", *Encyclopaedia of Islam* (Erişim 27 Kasım 2021); Wilferd Madelung, "Abd-Al-Rahim-Kayyât", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 27 Kasım 2021).

52 İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 85; Tritton, *İslam Kelamı*, 153-155.

53 el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 157-159; el-İsferayînî, *et-Tabsir*, 84; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I/66-67; Ziriklî, *el-A'lam*, III/347; Hammad Cehmî, *Mevsu'etu'l-muyessere fi'l-edyan ve'l-mezahib ve'l-ehzabu'l-mu'asara* (Riyad: Şebâbu'l-İslamiyye, 2003), 68; Ömer Rıza Kehale, *Mu'cemu'l-müellifîn* (Beirut: Mektebetu'l-Müsenna, 1957), V/213; Muhammed Ali et-Tehanevî, *Keşfu istilahatu'l-funûn ve'l-u'lûm* (Beirut: Mektebetu Lübnan, 1996), 767; İzzeddin b. Esîr el-Cezerî, *el-Lubab fi tehzibi'l-ensâb* (Beirut: Dâru's-Sadır, 1980), I/475; Selahaddin Halil b. Aybuke es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beirut: Dâru İhyâu't-Turâsu'l-Arabî, 2000), XII/193-194.

54 el-İsferayînî, *et-Tabsir*, s. 84; İbnu'l-Esîr, *el-Lubab fi tehzibi'l-ensâb*, I/475; Cehmî, *Mevsu'etu'l-muyessere*, 68; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XII/194; Zühdi Carullah, *el-Mu'tezile* (Beirut: y.y, 1974), 149.

55 el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 13; İbnu'n-Nedîm, *Fihrist*, 455; Hatib el- Bağdâdî, *Tarihu medineti's-selam*, XI/25; en-Neseî, *Tabsiretü'l-Edille*, 101, 493; Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Cevzî, *el-Muntazam fi't-tarihi'l müluk ve'l-umem* (Beirut: Dâru'l Kitabu'l İlmiyye, ty.), XIII/301-302; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 88; Fahreddin er-Râzî, *İ'tikadâtu fırâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1982), 44; Şihabuddîn Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mizan* (Beirut: Matbaâtu'l İslamiyye, 2002), IV/429; Josef Van Ess, "Abu'l-Qâsem Kâ'bî", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 28 Kasım 2021).

kazanmıştır.⁵⁶ Mihne olayından sonra kopmaların başladığı ve giderek zayıflayan Mu'tezile'yi savunmak için kaleme aldıkları reddiyelerle büyük çaba gösteren Hayyât ve Ebû Ali el-Cübbâî (ö.303/916)⁵⁷ gibi o da muhaliflere karşı birçok reddiye telif etmiştir. Özellikle halku'l-Kur'ân, sıfatların nefyi, ru'yetullâh ve kader gibi konularda hocası Hayyât ile paralel fikirlerde olan Kâ'bî, "Kâ'bîyye" fırkasının kurucusu olarak sayılmış ve Mu'tezile'nin Bağdat ekolünde liderliğin kendisinde son bulduğu kişi olarak kabul edilmiştir.⁵⁸ Bizler de araştırmamızın bu bölümünde Bağdat Mu'tezilesi'nin son dönem iki önemli önderi olan Hayyât ile öğrencisi Kâ'bî'nin, mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu anlayışını mercek altına alarak bu iki isimle beraber Bağdat Mu'tezilesi'ndeki mefdûl imâmet anlayışının gelmiş olduğu noktayı inceleyeceğiz.

Son dönem Bağdat Mu'tezilesi önderlerinden Hayyât'ın imâmette mefdûliyyet fikrine baktığımızda, yapılan çalışmalarda genellikle kendisi, Bağdat Mu'tezilesi'nden mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşünü kabul edenler arasında gösterilmiştir.⁵⁹ Bununla alakalı işaret edilen dayanakların başında ise Zeydîye imam ve âlimlerinden el-Mehdî-lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ (ö. 840/1437)'ya ait olan *Tabakâtu'l-Mu'tezile* adlı eser gelmektedir. Burada nakledildiğine göre Hayyât, sahabenin en faziletlisinin kim olduğu sorusunu, Ali b. Ebî Tâlib şeklinde cevaplamıştır. Devamında da Hayyât'a ait olduğunu ileri sürdüğü bu görüşü örneklendiren İbnu'l-Murtazâ Ali'yi ilk iman edenlerden, sahabenin âlimlerinden, zahitlerinden, mücahitlerinden, kurrularından, müfessirlerinden ve cömertlerinden saymıştır. Yine ona göre Ali, fazilet bakımından Peygamber'e en yakın olan ve ehl-i beytte öne çıkan isimlerdendir.⁶⁰

Hayyât'ın imâmette mefdûliyyet fikrini benimsediğini iddia edenlerin delil olarak gösterdiği diğer önde gelen kaynak, Hayyât'a ait olan *Kitabü'l-İntisâr ve'r-red ala İbnu'r-*

56 İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 88-89.

57 Reddiyelerle alakalı geniş bilgi için bakınız: İbnu'n-Nedîm, *Fihrist*, 464-466.

58 el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-frak*, 159; İbn Hazm, *el-Fasl*, III/520; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n- nihâl*, I/66-67; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 88; İbn Hacer el-Askalanî, *Lisânu'l-mizan*, IV/430; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 269; Ahmed Emin, *Duha'l-İslam* (Kahire: Mektebetu'n-Nehdetu'l- Mısriyye, 1954), III/77.

İbn Hazm'ın aktardığına göre liderliğin kendilerinde sona erdiği ve Mu'tezile'nin onların görüşlerine göre firkalara ayrıldığı üç şahıstan diğer ikisi ise Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Ma'cûr (Bağcûr) b. El-İhşid (ö. 326/938) ile Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933)'dir.

59 Josef Van Ess, "al-Khayyât", *Encyclopaedia of Islam* (Erişim 27 Kasım 2021); Wilferd Madelung, "Abd-Al-Rahim-Kayyât", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 27 Kasım 2021); Şerafettin Gölcük, "Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVII/104; Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezilizmin İktidar Tecrübesi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 72; Sadullah Çakar, *el-İntisâr Bağlamında Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât'ın Kelâmî Görüşleri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 51; Ali Kaya, *Osman ed-Dârimi ile Bişr el-Merîsî Arasındaki Hadisle İlgili Tartışmaların Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 105.

60 İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 86-87.

Râvendî el-Mülhid adlı eserdir. Ancak araştırmacıların ilgili kitapta onun bu görüşüne dayanak olarak işaret ettiği bölümde, müellifin imâmette mefdûliyyet fikrini benimsemesiyle alakalı herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁶¹ Bunun aksine ilgili pasajda o kendisini, Ali'yi Peygamber'den sonra en faziletli kişi olarak kabul eden Mu'tezilî gruptan ayrı tutmaktadır. Öyle ki “*Muteşeyyiatu'l-Mu'tezile*” olarak isimlendirdiği ve “*Mu'tezile'den Şîa'ya sempati duyanlar*” manasına gelen bu âlimlerden söz ederken “*onlar*” ifadesini kullanmaktadır.⁶² Hayyât'ın onlara karşı bu yaklaşımı ise onlarla aynı görüşte olmadığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bununla beraber *el-İntisâr*'ın diğer bölümlerinde de Hayyât'ın Ali'yi en erdemli kişi olarak kabul ettiği ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Hayyât'ın, Peygamber'den sonra Ali'yi insanların en faziletlisi olarak kabul ettiğini savunan araştırmacıların kaynak olarak gösterdiği bir diğer kaynak, İbn Ebî Hadîd'in *Şerhu Nehci'l-belâğa* adlı kitabıdır. Eserde, Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İskâfî (ö. 240/855)'den alıntı yaptığını ifade eden İbn Ebî Hadîd, başta Bîşr b. Mu'temir olmak üzere Ebû Musa el-Murdâr'ın, Ca'fer b. Mübeşşir'in ve Bağdat Mu'tezilesi'nin ileri gelenlerinin tamamının Ali'yi en erdemli kişi olarak kabul ettiklerini ifade eder. İlgili bölümün devamında yine bir Mu'tezilî olan Ebû Abdullâh el-Basrî'den aldığı bir bilgiye göre Ali'yi en üstün kabul edenler yukarıda zikredilen isimler değildir. Asıl onun efdâl olduğunu ileri sürenler Hayyât ile öğrencisi Kâ'bî'dir. Yazar, devamında ise böyle bir bilgiyle karşılaştığından ve iki âlimin bu görüşte olmasından büyük bir mutluluk duyduğunu ve bunun verdiği sevinçle de Mu'tezile'nin bu akîdesini şiire döktüğünü belirtir.⁶³

Ancak İbn Ebî Hadîd'in aktarmış olduğu bu bilgiler mercek altına alındığında bazı önemli problemlerin olduğu ortaya çıkmaktadır. Öncelikle 240/855 yılında vefat eden Ebû Ca'fer el-İskâfî'nin rivayeti doğru olarak kabul edilse bile Hayyât, onun o dönem için ifade etmiş olduğu, “Bağdat Mu'tezilesi'nin ileri gelenleri” kapsamına girmemektedir. Dolayısıyla buradan hareketle Hayyât'ın, Peygamber'den sonra Ali'yi en efdâl kişi olarak kabul ettiğini söylemek güçtür. Onun, Ebû Abdullâh el-Basrî'den naklettiği rivayete baktığımızda ise bu malumatın daha erken dönemde yazılmış kaynaklarla çeliştiği görülmektedir. Nitekim birçok önemli eserden aktarıldığı üzere Bîşr b. Mu'temir, Bağdat Mu'tezilesi'nden Ali'nin en efdâl olduğunu ilk kabul edenlerdendir.⁶⁴ Ayrıca gözden kaçırılmaması gereken bir diğer husus, İbn Ebî Hadîd'in böyle bir veri karşısında belirtmiş olduğu sevinçtir. Bu da bize onun konuyla alakalı bir

61 Başta DîA'nın Hayyât ile ilgili maddesini yazan araştırmacı olmak üzere Hayyât'ın bu görüşü savunduğunu ileri süren araştırmacıların tamamı, Albert Nasri Nader'in 1957 yılında tahkik edip Beyrut'ta basması olduğu metnin 76. sayfasını kaynak olarak göstermişlerdir. Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât, *Kitabü'l-İntisâr ve'r-Red ala İbnu'r-Râvendî el-Mülhid* (Beyrut: Matbaatu'l-Kasuleykiye, 1957), 75-76.

62 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 75-76.

63 Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî b. Ebu'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 2007), VI/80.

64 Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, 56; el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, 435; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, 638; Nyberg, “al-Mu'tazila”, III/790; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 282.

araştırma içerisinde olduğunu ve daha önce Hayyât ile Kâ'bî'ye dair böyle bir bilgiyle karşılaşmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Ancak efdâl imam meselesinde iç içe geçen ve birbirinden ayırt edilmesi gereken en önemli husus, takva sahibi olmak manasındaki üstünlük ile yönetim işlerindeki beceri ve toplumun ihtiyaçlarını bilip yerine getirmek anlamındaki üstünlüğün birbirinden ayrı tutulmasıdır. Nitekim erken dönemden itibaren tartışmaya açılan bu mevzuyu ele alan âlimlerden, Ali'yi de Ebû Bekir'i de fazilet sıralamasında ilk sıraya koyanlar, onların yönetimdeki başarılarına değil takvadaki üstünlüklerine göre böyle bir tercihte bulunmuşlardır. Aynı durumun Hayyât için de geçerli olduğunu görmekteyiz. Çünkü o, yönetim anlamında toplumun, Ali ile diğer sahabe arasında tercihini Ebû Bekir'den yana kullanmasını ve herhangi bir itirazın oluşmamasını gerekçe göstererek haklı bulmuştur.⁶⁵ Hatta İbnu'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den Şîa'ya sempati duyanlara yönelik, Peygamber zamanında Ali'nin, akrabalarından bazılarını öldürdüğü için insanların ona kin besledikleri ve bu yüzden de onu imam olarak seçmedikleri iddiasına şiddetle karşı çıkarak bunu yalanlamıştır. Aksine Ali'ye karşı herhangi bir düşmanlık ve kinin olmadığını savunan Hayyât, bu seçimin sadece ümmetin Ebû Bekir'e olan meyline ve karizmatik liderliğinin bir neticesi olarak etrafında toplanmalarına bağlamaktadır. Ayrıca o, insanların Ali'ye yönelik düşmanca bir tavır takınmayacakları ile ilgili görüşünü Kur'an'daki şu ayetle de desteklemektedir: *“Muhammed, Allah'ın resulüdür. Onunla beraber olanlar, inkârcılara karşı çetin, birbirine karşı da merhametlidir. Onların, rükû ve secde halinde, Allah'tan lütuf ve hoşnutluk istediklerini görürsün...”*⁶⁷

Bununla beraber eserinin çeşitli yerlerinde Ali ve Alioğulları konusuna değinen Hayyât'ın, en faziletli kişiyi belirleme gibi bir endişe taşımadığı görülmektedir. Daha çok uzlaşmacı bir tavır içerisinde olan müellif, Râfızîlerin Hâşimoğulları ile ilgili yaklaşımlarını abartılı bularak onları eleştirmiştir. O, Resul'ün, Ali'nin, Hasan ile Hüseyin'in, Abbas'ın ve Abdullah b. Abbas'ın da birer üyesi olduğu Hâşimoğulları kabilesine olan muhabbetini ifade etmişse de Râfızîlerin Hâşimoğullarını, herkesi hidayete erdirenler ve onları fazilet ile ilim noktasında en üstün tutan görüşlerini reddetmiştir.⁶⁸ Bu bağlamda Ali'nin halifeliğini de tartışan yazar, Râfızîlerin iddia ettiği üzere Peygamber'in kendisinden sonra Ali'yi ümmetine halife kılmak isteyip onu imam olarak tayin ettiği gibi bir durumun söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Muhacir ve Ensar'ın toplanarak Peygamber'in tayin etmiş olduğu Ali'yi makamından azlettikleri ve kasıtlı olarak Peygamber'e muhalefet ederek hilâfet makamına başkasını atadıkları

65 İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 86.

66 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 76.

67 el-Fetih, 48/29.

68 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 76, 78.

fikrini de reddeden Hayyât, bu ve benzeri görüşlerin dalalet ve gerçek dışı olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁹ Nitekim buna benzer bir ifade İbn Kuteybe (ö. 276/889)'ye atfedilen *el-İmâme ve's-Siyâse* adlı eserde de geçmektedir. Burada aktarıldığı üzere Ali, Peygamber'den imâmet ile alakalı herhangi bir taahhüt almadığını açık bir şekilde ifade etmiştir.⁷⁰ Hayyât'ın, Peygamber'in kendisinden sonra bir imam tayin etmediğini, halife seçiminde Ali'nin herhangi bir mağduriyet yaşamadığını ve Hâşimoğullarının en faziletli kişiler oldukları ile ilgili görüşün mübalağalı olduğunu açık bir şekilde belirtmesi de onun Ali'yi en üstün görmediğini gösteren hususlar arasında sayılabilir.

Yine İbnü'r-Râvendî'nin, Zeydîlerden bir grubun, Ali'nin Ebû Bekir'den üstün konumda olup onu idare ettiği iddiasına şiddetle karşı çıkan Hayyât, bunun Zeydîlere ait bir görüş olmadığını belirterek Ali'nin Ebû Bekir'e herhangi bir üstünlüğünün olmadığını savunmuştur. O, bu bağlamda eleştirilerin odağında olan ve Mu'tezile'den Şîa'ya sempati duyanlar arasında zikredilen Eb'u Ca'fer el-İskâfî'nin de konuyla alakalı görüşüne yer vererek eserlerinden hareketle onun böyle bir görüşte olmadığını ileri sürmüştür. Buna göre İskâfî, Ebû Bekir'in fazilet sahibi ve güvenilir kişilerden oluşan bir grup tarafından seçildiği, bu tercihteki ana faktörün de Ebû Bekir'e olan meyil olduğu ve Ali'ye karşı herhangi bir düşmanlığın olmadığı görüşündedir.⁷¹

Ayrıca o, ümmetin çoğunluğunun Ali'yi terk edip başkasına yönelmelerinden dolayı dalalete düştükleri fikrini de reddederek bu tür yaklaşımların ancak Râfîzîlere ait olduğunu ifade etmiştir.⁷² İmamet konusuna daha çok İbnü'r-Râvendî'nin Ali'ye yönelik iddiaları üzerinden görüş bildiren Hayyât, İslam toplumunu meşgul eden imâmet meselesinde toplumu Havaric, Mürcie, Şîa, Mu'tezile ve Ashâbu'l-Hadis ve'r-Rivayet olarak beş gruba ayırmıştır. Bunlardan Mu'tezile, Mürcie ve Ashâbu'l-Hadis arasında ise sahabenin durumu, velayeti, onlara karşı sevgi ve saygı hususunda hiçbir görüş ayrılığının olmadığını belirtmiştir. O, devamında Mu'tezile bünyesinde, bazı imamların diğerlerine olan üstünlükleri noktasında birtakım ihtilafların olduğunu aktarmışsa da herhangi bir imamın üstünlüğüne değinmeden genel olarak sahabeye olan muhabbete dikkat çekerek⁷³ birleştirici ve uzlaştırıcı tavrını sürdürmüştür.

Osman ve Ali'nin hilafet dönemiyle alakalı önemli bilgiler paylaşan yazarın, genel olarak sahabeye yönelik düşüncelerinde de toplumun birlik ve beraberliğini sağlamaya yönelik bir tutum içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Vâsıl ile Amr b. Ubeyd'in konuyla alakalı görüşlerini destekleyen Hayyât, Osman'ın halifeliğinin son altı yılında

69 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 79, 114-115, 117.

70 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse el-ma'rûf bi târihi'l-hulefâ* (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1990), 1/99.

71 Nitekim burada tartışılan konu, sahabenin Ali'ye karşı bir düşmanlığının olup olmaması ve eğer varsa bu düşmanlığın onun halife seçimine olan etkisidir. Ancak Hayyât'ın aktardığı üzere Ali'ye karşı böyle bir düşmanlık olmamakla beraber sahabenin tercihini Ebû Bekir'den yana kullanması da normal karşılanmıştır. Dolayısıyla buradan hareketle Hayyât'ın, Ali'yi sahabenin en faziletli olarak kabul ettiği çıkarımında bulunmak için yeterli bilgi bulunmamaktadır. el-Hayyât, *el-İntisâr*, 75-76.

72 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 101.

73 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 101-102.

gerçekleşen olayların doğruluğunu kabul etmekle beraber, hadisenin karmaşıklığından ötürü sessiz kalarak yaşananları en iyi bilen Allah'a havale etmeyi uygun bulmuştur.⁷⁴ Bununla beraber o, Osman'ın hilafeti döneminde vuku bulan bazı uygulamaları dönemin şartlarına bağlayarak toplumun menfaati söz konusu olduğu sürece imamın, içtihadına göre serbestçe hareket edebileceğini ileri sürmüştür.⁷⁵ Ali, Ayşe, Talha, Zübeyir ve meydana gelen savaşlar konusunda Mu'tezilî âlimlerin çekimser davranmalarını destekleyen müellif, zikredilen şahısların mümin ve sâlih kişilerden olduklarını savunmuştur.⁷⁶ Ayrıca o, uzlaşmacı tavrını bir adım daha ileriye taşıyarak tahkim olayındaki hakemlerden Amr b. Âs (ö. 43/664) ile Mu'aviye (ö. 60/680) ve taraftarlarından da teberrî edilemeyeceğini ifade etmektedir. Burada Mu'tezile adına konuşan Hayyât, Mu'tezile'nin bu görüşüyle alakalı herhangi bir mazeret ileri sürmeyeceğini de eklemektedir.⁷⁷

Bu bağlamda Osman'ın öldürülme hadisesini ele alan Hayyât, yaşananlar karşısında Ali'nin tepkisinden yola çıkarak onun, bu olayda herhangi bir etkisinin olmadığını ispat etmeye çalışır. Ona göre, Ali'nin öldürülme vakasını duyduğunda oğlu Hasan'a, "Nasıl olur da sen hazır olduğun halde Emîru'l-müminin öldürülür?" diye sorması, Ali'nin olaydan habersiz olduğuna işaret etmektedir.⁷⁸ Burada Ali'yi, gerçekleşen olayların dışında tutan müellif, Osman'ın durumu üzerine çıkarımda bulunarak onun, Muhacir ve Ensar'dan habersiz bir şekilde öldürülmüş olması halinde ya eylemlerinden ötürü bunu hak ettiğini ya da etmediğini belirtir. Ona göre bu durum, müstahak olması halinde adaleti terk ettiği ve fâsık fâcir olduğu için hak etmiştir. Eğer hak etmediyse de bunu kendisine yaşatanlar ile imkân olduğu halde onu korumayanlar fâsık olmuştur. Ancak Hayyât, iki durumun da Osman ve Ensar ile Muhacir'den teberrî etmeyi gerektirdiğinden her iki ihtimali de geçersiz saymaktadır. Bunun yerine o, Mu'tezile'nin genel olarak herhangi bir suçlu aramadan bütün sahabeleri tevellî eden bir yaklaşımı tercih ettiklerini ifade etmiştir.⁷⁹

Mu'tezile âlimlerinin imâmet, sahabe ve tâbiîn hakkındaki görüşlerini savunmacı bir yaklaşımla ele alan Hayyât'ın genel tavrında, o dönemde yaşanan olaylar için kesin yargılar oluşturup toplumdaki çatlaklıkları derinleştirmek yerine bütün sahabeyi aklamaya ve ihtilafları ortadan kaldırmaya yönelik bir çaba vardır. Öyle ki Müslümanların birbirini öldürdüğü ve toplumun parçalanmasına neden olan olayların da başında sayılan Cemel Vak'ası'nda dahi tarafların masum olduğuna yönelik bir tavır takınmaktadır. Konuyla alakalı Hişâm el-Fuvatî (ö. 218/833)'nin fikrini destekleyen

74 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 73; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 174.

75 İbn Ebî Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, II/21, 24, 26, 28, 33, 35, 37.

76 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 73-74.

77 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 74.

78 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 50.

79 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 51.

Hayyât'a göre Cemel Savaşı, Ali, Talha ve Zübeyr'in kararıyla zuhur etmemiştir. Aksine bunların Basra'da tartışmak için toplandıklarını ancak tarafların onların görüşlerine başvurmadan savaşı başlattıkları iddiasını desteklemiştir. O, bu görüşüne hem Zübeyr'in hem de Ali'nin, savaşın gündemde olmadığına yönelik rivayet edilen sözlerini delil göstermiş ve birçok âlimin de bu fikirde olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁰

Hayyât, Ebû Bekir ve Ömer'in fazilet ehlinde olduğunu ifade etmekle beraber⁸¹ hem kendisinin hem de genel olarak Mu'tezile'nin Ali ve Alioğullarına olan muhabbetine de birçok yerde vurgu yapmıştır. Ancak bunu, hakkı gasbedilmiş bir imam olarak kabul ettiği için değil takvasından ve Peygamber'e olan yakınlığından ötürü yapmıştır. O, itidalin hak ve kendisinin de takip ettiği bir yol olduğunu belirterek⁸² bu yaklaşımını, Müslümanlar arasında fitneye sebebiyet verecek tüm olaylar karşısında sürdürmüş ve birlik ve beraberliği sağlamaya yönelik bir tavır içerisinde olmuştur.⁸³ Eserinde böyle bir yaklaşımın neden gerekli olduğu hususuna da değinen müellif, Peygamber ve ashâbının yaptıklarının en güzel şekilde yorumlanıp onlara selamda bulunmanın, onları kötüyüp karalamaktan daha erdemli bir duruş olduğunu ifade etmiştir.⁸⁴

Dolayısıyla Hayyât'ın, İslam toplumunda kimin daha efdâl olduğu konusu ile kimin imam olacağı meselesini birbirinden ayrı olarak ele aldığını söylemek mümkündür. Müellifin, imâmet anlayışının oluşumunda Şîa'ya ve İbnü'r-Râvendî'ye tepkisinin de önemli ölçüde etkisi olmuş ve bu bağlamda Râfizîlerin imâmet anlayışı üzerinden imâmet ile ilgili önemli bilgiler paylaşmıştır. Bununla beraber onların imâmete dair birçok görüşünü abartılı ve tuhaf bulmuştur. Öyle ki onların, dini korumak üzere içi ve dışı temiz olan masum bir imamın olması gerektiği inancını eleştirerek bunun saçma olduğu kanaatine varmıştır.⁸⁵ Ona göre Allah kullarını, masum bir imandan değil masum bir topluluktan mahrum bırakmaz.⁸⁶ Bunun yanı sıra o, imâmetini duyuran birine itaat edilebilmesi için sadece ilan edilmiş olmasını yeterli bulmaz. Onun imâmetinin aynı zamanda akılla tasdik edilmesi gerektiğini ileri sürerek imâmetin aklen vacip olduğunu savunmuştur.⁸⁷ Buradan da Hayyât'ın, imamın tayinini herhangi bir nassa veya önceden seçilmişliğe değil de bu görevi yerine getirebilecek donanıma sahip olmaya bağladığını göstermektedir.

80 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 50.

81 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 102-103.

82 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 112.

83 Aydınlı, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*, 210; Osman Aydınlı, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 123.

84 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 121.

85 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 99, 113.

86 el-Hayyât, *el-İntisâr*, 116-117.

87 Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî, *Keşfu'l-murâd fi şerh tecdî'l-i'tikâd* (Kum: y.y, 2000), 388; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Arafe el-Vergammî et-Tûnisî, *Havliyyâtü'l-câmi'ati't-Tûnisîyye* (Tunus: y.y, 1972), 190. Mu'tezile'de imâmetin vucubiyeti için bkz. Metin Bozan, *İmamiyye Şiasının İmamet Tasavvuru (4. Ve 5. Asırlar)* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2007), 22-24.

Kâ'bî'nin mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşüne baktığımızda ise yine hocası Hayyât'ın mefdûl imâmet anlayışında Ali'yi en faziletli kişi olarak kabul ettiği görüşüne benzer bir iddia karşımıza çıkmaktadır. Hatta yapılan çağdaş araştırmalarda dahi onun, Zeydî imâmet fikrine yakın bir görüşe sahip olduğu aktarılmıştır.⁸⁸ Bununla beraber Kâ'bî'nin, imâmetin hangi topluluktan olması gerektiğiyle alakalı görüş beyan ettiği ve esasında bu hakkın Kureyş'e ait olduğu ancak toplumda kargaşaya sebebiyet vermesinden korkulması durumunda Kureyş dışından bir şahsın da imam olabileceği fikrini savunduğu aktarılmıştır.⁸⁹

Ancak her ne kadar Mu'tezilî olmayan kaynaklarda Kâ'bî ile ilgili böyle bir iddia ortaya atılmışsa da bununla alakalı olarak başta onun *Makâlât* eseri olmak üzere müellife ait günümüze ulaşan diğer kitaplarında da bu görüşü destekleyecek herhangi bir somut bilgi bulunmamaktadır. Bunun aksine bir Mu'tezilî olan Kâdî Abdülcebâr, Kâ'bî'nin imâmet anlayışı hakkında *Tesbîtu delâilî'n-nübüvve* adlı eserinde önemli bilgiler paylaşmaktadır. Öyle ki Kâdî Abdülcebâr bu bilgileri, Kâ'bî'nin *en-Nakd alâ İbn Râvendî* adlı eserinden aktardığını bildirmektedir.⁹⁰ Buna göre Kâ'bî, Ali'nin "*Dikkat edin! Bu ümmetin Nebî'sinden sonra en hayırlıları Ebû Bekir ve Ömer'dir.*" sözünden hareketle ilim ve bilgi sahibi olan hiç kimsenin bunu inkâr edemeyeceğini ifade etmektedir. Hatta aktarıldığı üzere Kâ'bî, bu görüşünü bir adım daha ileriye taşıyarak ilk Şîîlerin, Ebû Bekir ile Ömer'i, Ali'den daha efdâl kabul ettiklerini iddia etmektedir. Devamında ise müellif bu savını, erken dönem Şîîlerinden Şerîk b. Abdullah (ö. 177/794) ile kendisine fazilet sıralamasını soran bir şahıs arasında geçen bir tartışmayla desteklemektedir. Söz konusu bu tartışmaya göre bir şahıs, kâdîlik makamında bulunan Şerîk b. Abdullah'a gelerek Ebû Bekir'in mi yoksa Ali'nin mi daha faziletli olduğunu sorar. Şerîk'in, Ebû Bekir'in daha faziletli demesi üzerine, "*Sen Şîî değil misin?*" diye bir soru yöneltir. Bunun üzerine de Şerîk, kendisine şöyle bir izahatta bulunur: "*Evet! Zaten Şîî olan böyle söyler. Vallahi, Emîru'l-mü'minîn şu direklere (minber) çıkarak, 'Dikkat edin! Bu ümmetin Nebî'sinden sonraki en hayırlılar Ebû Bekir ve Ömer'dir.' dedi. Onun sözünü ret mi edelim? Onu yalanlayalım mı? Vallahi, o asla yalan söylemezdi.*"⁹¹ Kâ'bî, kendilerine ulaşan bu haberin sahih olduğunu belirtmekle beraber böyle bir rivayetin

88 Bkz. Ayşe Neslihan Acar, *Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî'nin Makâlât'ında Mutezile'yi Ele Alış Şekli* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 16-17.

89 Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn* (İstanbul: Matbaatu'd-Devlet, 1928), 275; Carullah, *el-Mu'tezile*, 153; Adil el-Avâ, *el-Mu'tezile ve'l-fikru'l-hurr* (Dımaşk: el-Ehâli, 2014), 262; Reşid el-Çeyyun, *Mu'tezile Basra ve'l-Bağdat* (London: Dâru'l-Hikme, 1997), 293.

90 *en-Nakd alâ İbn Râvendî* adlı eser, İbnu'r-Râvendî'nin Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız'ın *Nazmu'l-Kur'an ve selâmetuhu mine'z-ziyâde ve'n-nuksân* adlı eserini eleştirmek için kaleme almış olduğu reddiye türündeki esere karşılık yazılmış bir reddiyedir. Bkz. Kâdî Abdülcebâr, *Tesbîtu delâilî'n-nübüvve*, thk. Abdulkerîm Osman (Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, , ty.), 23.

91 Kâdî Abdülcebâr, *Tesbîtu delâilî'n-nübüvve*, 22-23, 548-549.

olmaması halinde bile Hz. Ali'nin, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer hakkındaki görüşlerinin güneş kadar açık olduğunu ifade etmektedir.⁹²

Dolayısıyla Mu'tezile'ye ait olmayan birkaç klasik kaynakta ve bazı çağdaş araştırmalarda Kâ'bî, her ne kadar mefdûl imâmet anlayışında Zeydî imâmet görüşüne yakın bir çizgide gösterilmişse de Kâdî Abdülcebâr'ın, Kâ'bî'nin kendi eserinden naklettiğini ileri sürdüğü bilgiler, Kâ'bî ile ilgili iddiaların yeniden değerlendirilmeye muhtaç olduğunu göstermektedir. Nitekim Kâ'bî, ilgili pasajda Hz. Ali'den rivayet edilen haberi de dayanak göstererek Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in, Hz. Ali'den daha faziletli olduğunu açıkça ifade etmektedir. Bu durum ise Bağdat Mu'tezilesi'ne mensup olan Kâ'bî'nin, mefdûl imâmet anlayışında müntesibi olduğu ekolle aynı görüşte olmadığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Görüldüğü üzere Hayyât ile Kâ'bî'nin, Hz. Ali'yi sahabenin en üstünü olarak kabul ettiği ile ilgili iddia sahiplerinin delil olarak gösterdikleri kaynaklar, yukarıda saydıklarımızdan ibarettir. Öyle ki hem Hayyât'ın hem de öğrencisi Kâ'bî'nin günümüze ulaşan eserlerinde, onların böyle bir görüşü benimsediği ile alakalı herhangi bir somut bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber Kâ'bî, *Makâlât* adlı eserinde Bağdat Mu'tezilesi'nin tamamı ile Basra Mu'tezilesi'nden birçok âlimin, Ali'nin efdâliyeti noktasında hemfikir olduğunu belirtir. Ancak o devamında, Bağdat ekolüyle ilgili bu genel ifadesine rağmen Bağdat Mu'tezilesi'nden Bişr b. Mu'temir ile Ca'fer b. Harb'ın görüşlerini ayrı olarak ele almıştır. Bu da Kâ'bî'nin, "*Bağdat Mu'tezilesi'nin tamamı*" ifadesine rağmen bütün Bağdat ulemasını kapsamadığını göstermesi açısından önemlidir.

Söz konusu mevcut kaynaklardan hareketle Hayyât ile Kâ'bî'nin, Peygamber'den sonra Ali'yi en erdemli insan olarak kabul ettiğini söylemek mesnetsiz bir yaklaşım olacaktır. Çünkü Hayyât'ın, doğrudan böyle bir görüşü benimsediği ile ilgili tek somut bilgi, İbn Ebî Hadîd'in *Şerhu Nehci'l-belâğa'sı* ile İbnu'l-Murtazâ'nın *Tabakâtu'l-Mu'tezile* adlı eserinde geçmektedir. Daha önce *Şerhu Nehci'l-belâğa*'da geçen bilginin çelişkilerini ifade etmiştik. İbnu'l-Murtazâ'nın Hayyât ile ilgili iddiası da Zeydîyye fırkasının önemli görüşlerinden biri olan mefdûliyyet fikrine, toplumun önde gelen âlimlerinin de içerisinde bulunduğu bir taban oluşturma gayreti olarak değerlendirilebilir. Kâ'bî'nin böyle bir görüşte olduğunu iddia edenlerin delil olarak gösterdiği en erken kaynak ise Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *Usûlu'd-dîn* adlı eseridir. Daha önce de ifade edildiği üzere söz konusu kitapta Kâ'bî'nin, imâmetin Kureys'ten olması gerektiğini ifade ettiği aktarılmıştır. Buradan hareketle de bu iddia onun mefdûl imâmet anlayışına dayanak gösterilmiş ve böylece Kâ'bî'nin, mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşü inşa edilmiştir.

Sonuç

92 Kâdî Abdülcebâr, *Tesbitü delâli'n-nübüvve*, 549.

Hız. Peygamber'in vefatıyla İslam toplumunda baş göstermeye başlayan ihtilaf konularının başında gelen imâmet meselesinde neredeyse her itikadî mezhep veya fırka, kendi ekolünün argümanı çerçevesinde fikir beyan etmiştir. İslam tarihinin erken dönemlerinde teşekkül etmiş olan Zeydîye fırkası da bu mevzuda görüş bildiren ve ortaya attıkları fikirlerle imâmet konusunun gelişip şekillenmesinde önemli payı olan gruplardandır. Siyasî yönü ağır basan ve daha çok karizmatik-liderci zihniyetin mümessili olarak tarih sahnesinde kendine yer açan Zeydîye'nin, İslam düşünce tarihine yaptıkları en önemli katkılarından biri, imâmet konusuna kazandırmış oldukları efdâl-mefdûl yaklaşım tarzıdır. Nitekim bu düşünceleriyle aynı damardan beslendikleri Şîî İmâmiyye'nin imâmet konusundaki sert tutumlarına alternatif daha ılımlı ve sürdürülebilir bir yöneticilik modelinin temelleri atılmıştır.

Zeydîye ile beraber imâmetin itikadî sahaya taşınmasının bir neticesi olarak meseleyi kendi alanı içerisinde bulan Mu'tezile de imâmet konusunun İslam toplumundaki tezahürlerine sessiz kalmamış ve imâmetin siyasî boyutundan öte böyle bir kurumun gerekliliği üzerinde durmuştur. Konuya bu cihetten yaklaşarak çözüm üretme gayretinde olan Mu'tezile, netice itibarıyla imâmet kurumunun gerekliliği noktasında hemfikir olsa da kimin göreve getirileceği noktasında ihtilafa düşmüştür. Meselenin bu noktasında Zeydî imâmet düşüncesinden etkilenen Mu'tezile, efdâl imamı destekleyerek her zaman en üstün olanın göreve getirilmesi görüşünü savunanlar ile mefdûlün imâmetinin geçerli olduğu görüşünü destekleyerek bazı durumlarda daha az üstün olanın atanabileceğini müdafaa edenler olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır. Dolayısıyla Mu'tezile'nin iki ana damarından biri olan Basra ekolü imâmette efdâliyeti, Bağdat okulu ise mefdûliyeti savunmuştur.

Ancak Basra ve Bağdat Mu'tezilesi arasında başta imâmet konusu olmak üzere birden fazla ihtilafı konu aktarılmışsa da iki ekolün kesin hatlarla birbirinden ayrıldığını söylemek güçtür. Öyle ki en başından beri birbirleriyle iletişim halinde olduğunu bildiğimiz Basra ve Bağdat ekolleri arasında bir geçişkenliğin olduğu ve özgür düşünceye verdikleri önemin bir neticesi olarak da herhangi bir konuda birden fazla görüşün ortaya atıldığı görülmüştür. Nitekim imâmet mevzusunda da her ne kadar Bîşr b. Mu'temir ile başlayıp Ebû Musa el-Murdâr, Ca'fer b. Mübeşşir, Ca'fer b. Harb ve Ebû Ca'fer el-İskâfî gibi önde gelen âlimlerle imâmette mefdûliyyet fikri savunulmuşsa da özellikle son dönem Bağdat Mu'tezilesi âlimlerinden Hayyât ve Kâ'bî ile bu seyrin değiştiği anlaşılmaktadır.

Öyle ki yapılan birçok çalışmada Hayyât ile öğrencisi Kâ'bî, Bağdat Mu'tezilesi'nden bazı âlimler gibi Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin en efdâl kişi olduğunu ileri sürenler arasında gösterilmişse de böyle bir iddia için mevcut kaynakların yetersiz olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Özellikle hem Hayyât'ın hem de ondan sonra Bağdat Mu'tezilesi'ne önderlik yapacak kadar donanımlı olan

Kâ'bî'nin, günümüze ulaşan eserlerinde böyle bir bilginin olmaması tezimizi destekler mahiyettedir. Nitekim her iki âlimin de elimizdeki eserlerinin genel muhtevasına ve kullanmış oldukları üsluba baktığımızda da mefdûl imâmet düşüncesinin ana temasını oluşturan Hz. Ali'nin, en erdemli kişi olduğu ile ilgili bir sonuç çıkmamaktadır. Öyle ki Kâdî Abdülcebâr'ın, Kâ'bî'nin *en-Nakd alâ İbn Râvendî* adlı eserinden aktardığını bildirdiği bilgiler de bu savımızı desteklemektedir.

Dolayısıyla yönetim anlamında Ali'siz bir mefdûliyyet fikrine daha yakın olan Hayyât ile Kâ'bî'nin, Bağdat ekolü içerisinde hem Bişr b. Mu'temir hem de Ebû Bekir el-Esam gibi düşünmeyip ne Ebû Bekir'i Ali'ye ne de Ali'yi Ebû Bekir'e üstün görme çabası içerisinde olmayan gruba daha yakın olduklarını söylemek mümkündür. Bununla beraber efdâliyyette birçok faktörün olması ve buna bağlı olarak da kimin daha efdâl olduğunun bilinmeyeceği gerçeğinden hareketle bu iki âlimin de idare anlamında yönetime gelecek kişinin daha az erdemli biri olabileceği fikrini savunmuş olması muhtemeldir.

Netice itibarıyla Mu'tezile'de Vâsıl b. Atâ ile gündeme geldiği ifade edilen mefdûl imâmet fikri, başta Bağdat Mu'tezilesi'nin kurucusu Bişr b. Mu'temir olmak üzere aynı ekolden bazı âlimler tarafından desteklenip geliştirilmişse de son dönem Bağdat Mutezilesi âlimlerinden

Hayyât ve Kâ'bî ile farklı bir evreye girdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim Mu'tezile âlimlerinin imâmet, sahabe ve tâbiîn hakkındaki görüşlerini savunmacı bir yaklaşımla ele alan ve o dönemde yaşanan olaylar hakkında kesin yargılar oluşturup toplumdaki çatlaklıkları derinleştirmek yerine bütün sahabeyi aklamaya ve ihtilafları ortadan kaldırmaya yönelik bir çaba içerisinde olan bu âlimlerin böyle bir yaklaşımda olması tabiidir. Çünkü kopmaların ve kaybedilen bir itibarın yaşandığı bir dönemde yaşayan Hayyât ile Kâ'bî için artık alt kimlik olan Bağdat ekolü değil, üst kimlik olan Mu'tezile'nin yeniden ayağa kaldırılması söz konusudur.

Kaynakça

- Acar, Ayşe Neslihan. *Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî'nin Makâlât'ında Mutezile'yi Ele Alış Şekli*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- el-Askalânî, Şihabuddîn Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer. *Lisânu'l-mizan*. IX Cilt. Beyrut: Matbaâtu'l İslamiyye, 2002.
- el-Avâ, Adil. *el-Mu'tezile ve'l-fikru'l-hurr*. Dımaşk: el-Ehâli, 2014.
- Ay, Mahmut. *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezîlizmin İktidar Tecrübesi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Aydınlı, Osman. *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

- el-Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *Usûlu'd-dîn*. İstanbul: Matbaatu'd-Devlet, 1928.
- el-Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Osman el-Hüsni. Kahire: Mektebetu İbni Sinâ, 1995.
- Bedevî, Abdurrahman. *Mezahibu'l-İslamiyyîn*. Beyrut: Dâru'l-İlmu'l Malayin, 1997.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Kitâbu'l-Cümel min ensâbi'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr- Riyâd Zirikli. XIII Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1977.
- Bozan, Metin, *İmamiyye Şîasının İmamet Tasavvuru (4. Ve 5. Asırlar)*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2007.
- Brockelmann, Carl. *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I (1-3. Kısımlar)*. çev. Neşet Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.
- Carullah, Zühdî. *el-Mu'tezile*. Beyrut: y.y, 1974.
- el-Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Osmâniyye*. y.y., 1991.
- Cehmî, Hammad. *Mevsu'etu'l-muyessere fi'l-edyan ve'l-mezahib ve'l-ezhabu'l-mu'asara*. Riyad: Şebâbu'l-İslamiyye, 2003.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi't-tarihi'l müluk ve'l-umem*, XIX Cilt. Beyrut: Dâru'l Kitabu'l İlmiyye, ty.
- Çakar, Sadullah. *el-İntisâr Bağlamında Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât'ın Kelâmî Görüşleri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Doğan, İsa. "Zeydiyye Mezhebi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1989): 83-107.
- Doğan, İsa. "Zeyd b. Ali ve Kelâmî Görüşleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1993): 137-153.
- Doğan, İsa. *Zeydiyye'nin Doğuğu ve Görüşleri*. Samsun: Kardeş Matbaası, 1996.
- Ebû Rahme, Halil. "Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât ve Kitabuhu'l-İntisar". *Abhath al Yarmouk*, 1/1 (1985): 145-179.
- Emin, Ahmed. *Duha'l-İslam*. III Cilt. Kahire: Mektebetu'n-Nehdetu'l- Mısriyye, 1954.
- İbnu'l-Esîr, İzzeddin b. Esîr el-Cezerî. *el-Lubâb fi tehzi'bi'l-ensâb*. III Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadır, 1980.
- İbnu'l-Esir, İzzeddin b. Esîr el-Cezerî. *el-Kamil fi't-târîh*, XII Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Ess, Josef Van. "al-Khayyât", *Encyclopaedia of Islam*, Erişim 27 Kasım 2021. http://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2097/10.1163/1573-3912_islam_com_0505
- Ess, Josef Van. "Abu'l-Qâsem Kâ'bî". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 28 Kasım 2021. <http://www.iranicaonline.org/articles/abul-qasem-al-balki-al-kabi-abdallah>
- Ess, Josef Van. *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra*. IV Cilt. Berlin, Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2017.

- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri)*. haz. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Gökalp, Yusuf. *Zeydilikve Yemen'de Yayılışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Gökalp, Yusuf. "Politik-Karizmatik Liderci Anlayışın Bir Tezahürü Olarak Zeydilik". *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 10/30 (Eylül-Aralık 2007): 267-278.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (Temmuz- Aralık 2007): 54-93.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (Temmuz-Aralık 2007): 95-112.
- Gölcük, Şerafettin. "Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/103-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- el-Ğeyyun, Reşid. *Mu'tezile Basra ve'l-Bağdat*. London, Dâru'l-Hikme, 1997.
- İbn Ebî Hadîd, Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî. *Şerhu Nehci'l-belâğa*. XX Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 2007.
- Harun, Abdüsselam Muhammed (neşr). *Resâilu'l-Câhız*. IV Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cile, 1991.
- Hatib el- Bağdâdî, *Tarihu medineti's-selam*. XVIII Cilt. Beyrut: Dâru'l Garbi'l İslam, 2001.
- el-Hayyât, Ebu'l-Hüseyn. *Kitabü'l-İntisâr ve'r-Red ala İbnu'r-Râvendî el-Mülhid*. Beyrut: Matbaatu'l-Kasuleykiye, 1957.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehva ve'n-nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*. III Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbnu'l Himyeri, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd. *el-Hûru'l-în*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Yemeniyye, 1985.
- el-İsferayinî, Ebu'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî. *et-Tabsır fi'd-din ve temyîzi'l-firkati'n-nâciyeti a'ni'l-firaki'l-hâlikîn*. Beyrut: Alemu'l-Kutûb, 1983.
- el-Kâ'bî, Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî. *Kitâbu'l-Makâlât ve ma'ehu 'uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*. thk. Hüseyin Hansu. Raciîh Kürdî, Abdulhamit Kürdî. İstanbul: Dâru'l Feth, 2018.
- Kâdî Abdülcebbâr. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-âdl*. thk. Mahmud Muhammed Kâsım. XVI Cilt. Kahire: Dâru'l-Mektebetu'l-Mısriyye, 1952.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*. thk: Fuad Seyyid. Beyrut: Dâru'l Fârâbî, 2017.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. II Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Tesbîtu delâili'n-nübüvve*. thk. Abdülkerîm Osman. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, ty.

- Kasım b. Muhammed b. Ali. *el-Esâs li akâidi'l-ekyâs fi ma'rifeti Rabbi'l-âlemin*. Yemen: Mektebetu Ehlu'l-Beyt, 1436.
- Kaya, Ali. *Osman ed-Dârimi ile Bişr el-Merîsî Arasındaki Hadisle İlgili Tartışmaların Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Kehale, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifîn*. XV Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Müsenna, 1957.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-siyâse el-ma'rûf bi târihi'l-hulefâ*. II Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1990.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2016.
- el-Maarrî, Ebu'l Âla. *Risaletu'l-ğufuran*. Kahire: Dâru'l-Maarif, 1977.
- Madelung, Wilferd. "Abd-Al-Rahim Kayyat," *Encyclopædia Iranica*, Erişim 27 Kasım 2021.
<http://www.iranicaonline.org/articles/abd-al-rahim-kayyat>
- el-Malatî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân. *et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'*. Beyrut: Mektebetu'l-Maârif, 1968.
- İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya. *el-Münye ve'l-emel fi şerhi'l-milel ve'n-nihal*. nşr. Thomas Arnold. Hyderabad, 1898.
- İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*. Beyrut-Lübnan: y.y., 1961.
- Nâşî el-Ekber, Ebu'l-Abbas. *Mesâilu'l-imâme ve muktetifâtu mine'l-kitâbi'l-evsâti fi'l-makâlât*. thk. Josef Van Ess. Beyrut: Kutubu's-Şi'a, 1971.
- İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. ed: Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- en-Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabsiretu'l-edille fi usûli'd-din*. II Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- el-Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Musa. *Firâku's-Şiâ*. Beyrut: Mesûrâtu'r-Ridâ, 2012.
- Nyberg, Henrik Samuel. "al-Mu'tazila", *The Encyclopaedia of Islam*. London: Leiden E.J. Brill, III (1986): 787-793.
- er-Râzî, Fahreddin. *İ'tikadâtu firâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1982.
- es-Safedî, Selahaddin Halil b. Aybuke. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. XXIX Cilt. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsu'l-Arabî, 2000.
- Salim, Abdurrahman. *et-Tarihü's-siyasi li'l-Mu'tezile hatta nihayeti'l-karni's-salis el-hicri*. Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1989.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed Abdilkerîm b. Ebû Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. III Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.
- eş-Şevayeşi, Süleyman. *Vâsıl İbn Atâ ve arâuhu'l-kelamiyye*. Dâru'l-Arabiyyetu'l-Kitâb, y.y, 1993.

- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. XI Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1964.
- et-Tehanevî, Muhammed Ali. *Keşfu istilâhatu'l-funûn ve'l-u'lûm*. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996.
- et-Tûnisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Arafe el-Vergammî. *Havliyyâtü'l-câmi'ati't-Tûnisîyye*. Tunus: y.y., 1972.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan, "İmâmet Risâlesi", çev. Hasan Onat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (1996): 179-191.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan. *Telhîsu'l-muhassal*, Beyrut: Daru'l-Edvâ, 1985.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan. *Keşfu'l-murâd fi şerh tecrîdi'l-i'tikâd*. Kum: y.y., 2000.
- Tritton, Arthur Stanley. *İslam Kelamı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Ümit, Mehmet. "Hazar Zeydileri ve Mutezililer". *İslâmî İlimler Dergisi*, VI/1 (2011): 231-254.
- Ümit, Mehmet. *Zeydi İmamet Düşüncesinin Teşekkülü*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2012.
- Ümit, Mehmet, "Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2015): 93-118.
- Ümit, Mehmet. "Zeydiyye Mezhebi", *İslam Mezhepleri Tarihi* (ed. M. Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit). Ankara: Nobel Yayınları, 2021, 125-145.
- Watt, William Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. İstanbul: Şa-To Yayıncılık, 2001.
- el-Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II Cilt. Beyrut: Matbaâtu'l-Âlâmî, 2010.
- Yaşaroğlu, Hasan. "Zeydiyye'nin İmamet Görüşü ve Diğer Bazı Mezheplerle İlişkileri". *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3 (2013): 113-132.
- ez-Zehabî, Şemseddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. XXV Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1996.
- ez-Zehrî, Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. XI Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001.
- Zeydan, Corci. *İslam Medeniyeti Tarihi*. çev. Zeki Meğamiz. İstanbul: Doğan Güneş Yayınları, 1971.
- ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî. *el-A'lam*. VIII Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Malayîn, 2002.